

Villani molto fieri. Una anàlisi sobre els marcheschi de la Sereníssima República de Venècia (1509-1517)

Albert Moradas Piquer
Universitat Jaume I

Introducció

La guerra de la Lliga de Cambrai ha estat interpretada reiteradament, sovint en clau literària i mitificada, com un conflicte internacional en què la Sereníssima República de Venècia s'hauria enfrontat de manera pràcticament aïllada a les principals potències europees.¹ Tot i un inici profundament desfavorable, la República de Sant Marc aconseguí recuperar una part significativa de les seues possessions a la *Terraferma*,² perdudes durant la primavera de 1509. Tanmateix, l'impacte polític i simbòlic de la derrota inicial, especialment després de la batalla de Agnadello (14 de maig de 1509), tingué conseqüències duradores sobre el patriciat venecià, fins aleshores sostingut per una autopercepció de solidesa i invulnerabilitat que el conflicte contribuí a erosionar de manera decisiva (Libby, 7–8).

Les guerres d'Italia han sigut un dels principals camps d'interès de la historiografia moderna; no obstant això, fou la formació de la Lliga de Cambrai i el seu ràpid èxit inicial el que despertà una atenció particularment intensa, sobretot entre els historiadors venecians. Aquesta fascinació es traduí en una producció bibliogràfica abundant i heterogènia, marcada per lectures que oscil·len entre la interpretació del conflicte com l'inici d'una decadència estructural de la República i enfocaments centrats en les seues fragilitats internes, estructurals, polítiques i institucionals.³ Aquest ventall interpretatiu posa de manifest tant la centralitat històrica de Cambrai com els diferents marcs analítics dels quals s'ha abordat el conflicte.

A partir de la segona meitat del segle XX, una part significativa d'aquesta historiografia ha privilegiat l'estudi de les estructures jurídiques, polítiques i institucionals⁴ de la República, amb aportacions fonamentals que han contribuït decisivament a la comprensió de la Venècia moderna (Berengo; Cozzi 1980, 1982, 2000; Knapton 2017; Povolo 2006, 2012). Tot i la seua indiscutible rellevància, aquests enfocaments han tendit a situar la noblesa i les elits urbanes⁵ com a principals subjectes històrics, projectant-ne sovint les experiències sobre la resta de la població. Aquest biaix analític, hereu d'una tradició historiogràfica fortament marcada per la perspectiva diplomàtica i institucional, ha contribuït a relegar a un segon pla altres actors socials, especialment aquells vinculats a l'espai rural de la Terraferma.

És precisament en aquest context on s'inscriu el present treball, que proposa desplaçar el focus cap als actors tradicionalment silenciats per la historiografia, majoritàriament

¹ Alguns exemples clarificadors els trobem en les següents obres: Gullino 2011; Pellegrino, 107-112.

² D'ara endavant nom escrit sense la cursiva per facilitar la seva lectura.

³ Per a la batalla de Agnadello i les seves conseqüències immediates veure les següents obres: Knapton & Gasparini 2011; Meschini; Lenci; Pieri (455-469); Bonali Fiquet (227-244).

⁴ S'envia al lector a l'estudi: Povolo 2012 (125-149). L'autor centra la seua anàlisi en la diversitat a nivell jurídic i institucional durant l'època moderna, amb especial èmfasi al siglo XVIII, i conclou amb la impossibilitat de veure cap sistema unitari en l'espai de la Terraferma vèneta.

⁵ Territori que la historiografia, per a abarcar de forma genèrica i total, anomenaria més tard el "*Stato da Terra*".

pertanyents a les classes subalternes.⁶ Durant la guerra, una part d'aquests individus fou designada sota una denominació que adquirí una rellevància política i simbòlica específica: els *marcheschi*. Malgrat la seua presència recurrent en les fonts coetànies, aquests grups no han estat objecte, fins ara, d'un estudi sistemàtic que n'analitze la composició social, les formes d'identificació col·lectiva i el seu paper en el desenvolupament del conflicte.

L'anàlisi es circumscriu a la Terraferma vèneta, espai on la incidència dels *marcheschi* fou especialment significativa, i es fonamenta en una lectura crítica tant de la bibliografia especialitzada com de les fonts primàries del període. Entre aquestes, destaquen els diaris i cròniques venecianes, amb una atenció particular a *I Diarii* de Marino Sanuto, una font cabdal per l'abast cronològic (1466–1536) i la densitat informativa dels seus cinquanta-vuit volums (Finlay), així com altres testimonis coetanis, com les cartes de Luigi da Porto o els diaris de Girolamo Priuli.⁷ L'ús creuat d'aquests materials permet no només reconstruir esdeveniments, sinó també analitzar discursos, percepcions i formes de categorització social presents en el relat venecià del conflicte.

L'objectiu principal d'aquest treball és analitzar els *marcheschi* com a subjecte històric i convertir la denominada “qüestió *marchesca*”, encara insuficientment definida, en un objecte d'estudi historiogràfic. En particular, s'examinen els seus orígens, la composició social del grup, les formes d'identificació i representació col·lectiva, així com el tractament que n'ha fet la historiografia fins a l'actualitat. Amb aquesta aproximació, es pretén contribuir a una lectura més complexa de la guerra de la Lliga de Cambrai i, alhora, integrar aquests actors en l'imaginari acadèmic peninsular mitjançant una primera aproximació sistemàtica al seu estudi.

Revuelta y mito en la Venecia del Renacimiento

Per a l'estudi europeu, la formulació de grups socials que, mitjançant diferents formes i nivells de violència, protesten contra pràctiques, lleis, abusos o condicions i reclamen drets, condicions o privilegis, és un fenomen relativament familiar. Grans obres sobre revoltes, protestes o pronunciaments socials han marcat un punt d'inflexió en la historiografia europea i en la manera d'entendre les comunitats i la societat de la baixa edat mitjana i la primera meitat de l'època moderna. Des de les revoltes camperoles a l'Anglaterra de 1381 de (Hilton), passant pels *irmandiños* gallecs del segle XV (Barros), els comuners de Castella i les Germanies valencianes, fins als camperols alemanys de 1525, la historiografia ha aportat instruments essencials per dotar de protagonisme actors que, a priori, difícilment haurien tingut veu.

Qui s'endinsa en el món de les guerres d'Itàlia, especialment en el conflicte de Venècia contra la Lliga de Cambrai, observa la presència d'aquests revoltats, sovint tractats com a agent secundaris i descrits de manera abstracta i generalista, probablement per la forma com apareixen a diaris i cròniques. Tanmateix, el seu espai en la literatura científica ha estat reduït en comparació amb el dedicat a les institucions, diplomàcia i elits urbanes.

Per comprendre aquesta absència relativa, cal tenir present un factor tan determinant: el mite de Venècia. Diversos estudis han assenyalat fins a quin punt l'aparell institucional, literari i cultural que projectà la República, sobretot a partir del segle XVI, condiciona la representació de la conflictivitat interna. Libby, en analitzar el patriciat venecià, observà l'esforç sostingut per recolzar projectes literaris destinats a restaurar el prestigi danyat per la guerra, presentant la República -internament i externament- com una societat política

⁶ Dos dels treballs que centren més la seva mirada sobre els *marcheschi* són els següents: la ponència de Valseriati; Knapton & Gasperini 2011, 29-64.

⁷ Segons R. Cessi (1938-1941, VII) “*scrive molte parole e registra pochi fatti*”.

ideal. En un context així, revoltes, protestes o alçaments entraven en fricció amb el discurs que la *Signoria* pretenia consolidar.

Humanistes com Andrea Navagero, Andrea Mocenigo, Gasparo Contarini o Giambattista Egnazio actuaren com a portaveus d'aquesta construcció (Gilmore, 431-435). De potència dinàmica i temuda, en poc temps la República hagué de reformular la seua imatge com a Estat prudent, just i garant de llibertat, especialment de cara a l'espectador europeu i mediterrani. El mite s'articulà en un món contingent, en plena transformació militar i econòmica, mentre a Itàlia canviaven hegemonies (Gullino 2010 185-187).

Tanmateix, malgrat les voluntats patrícies del Cinquecento, una part de la historiografia contemporània ha aconseguit traspasar aquestes fronteres discursives i documentals, aportant estudis de gran qualitat sobre conflictes interns. Entre els exemples més destacables, sobresurt la famosa "*Crudel zobbia grassa*" del Friül, estudiada per Muir (1993) i Bianco (2010), considerada com una de les manifestacions de violència més importants del segle XVI italià. A la Terraferma veneta, també és rellevant la recerca d'Andrea Savio sobre la "*War of the Fenced Orchards in the Republic of Venice (1520-1524)*" exposada al congrés internacional de Barcelona "*1525: Peasants revolts in Europe*" a l'octubre del 2025. Per últim, l'obra de Judde De Larivière sobre "*La rivolta delle palle di neve*" (2022) mostra com la República tendí a rebaixar la importància pública d'episodis que podien erosionar la seua imatge, sense renunciar a sancions severes quan ho considerà necessari. En la seva obra, l'autora francesa portà a terme una recerca minuciosa arran dels fets esdevinguts al gener de 1511 a Murà quan un sector de la població va atacar a l'antic *podestà* Vitale Vitturi durant el ritu de traspàs de poders amb el nou representant venecià Antonio Surian. Hom podria tenir la impressió d'estar davant d'un reivindicació antiestatal però l'autora ens dóna una informació molt interessant sobre la finalitat de la protesta; els habitants de l'illa mai van tenir intenció de revoltar-se contra la República, no es va qüestionar el poder i domini venecià sinó que, amb un caràcter més local, el trasfons radicà en la nefasta gestió de Vitturi. És per això, i amb l'objectiu de dissipar les veus populars, que la República va rebaixar la importància del succés, no sense abans intentar infringir un càstig sever als responsables. A més d'aquests tres casos, es podrien esmentar altres exemples com la conspiració, a inicis del segle XIV, de Tiepolo, Badoer i Querini així com d'altres casos però què, per qüestions d'espai, no poden ser desenvolupades en aquest estudi. Aquestes aproximacions, malgrat diferències, són útils per contextualitzar una pregunta central: fins a quin punt la "*qüestió marchesca*" pot integrar-se en l'àmbit de la conflictivitat social veneciana del període?

Maquiavel i els orígens dels *marcheschi* en la literatura científica

Un cop establert el marc historiogràfic de la revolta a la Sereníssima del segle XVI, cal plantejar una pregunta de fons: fins a quin punt la historiografia veneciana ha relegat el fenomen dels *marcheschi* a un pla secundari -o fins i tot anecdòtic- de manera comparable a com el mite de Venècia tendí a diluir les revoltes internes? En qualsevol obra sobre la guerra de Cambrai és habitual trobar referències a població fidel a Venècia, designada com *marcheschi*, filovenecians (Savio 2017; Nicoletti) o, amb menor freqüència, *partigiani veneziani* (De Larivière 2022). Tanmateix, cal preguntar-se per què el seu estudi no ha fructificat fins a convertir-los en subjecte i objecte d'estudi sostingut. Més enllà de motivacions ideològiques, dos factors resulten especialment pertinents: la naturalesa de les fonts i l'efecte historiogràfic del mite de Venècia.

Quant al primer factor, la major part de la informació sobre els *marcheschi* prové de diaris i cròniques d'observadors contemporanis: Zuccato a Treviso, Maquiavel a Verona, Da Porto a Vicenza, Buzzacharini, Spazzarini o Brutti a Pàdua, i Sanuto o Priuli de manera més general. Els seus escrits mostren nombrosos exemples de lleialtat

filoveneciana de camperols, artesans, pescadors, *barcaroli* i, en general, de gent dels centres urbans i rurals que esdevingueren un instrument de resistència de la República. Justament per això, cal analitzar aquests testimonis com a discursos situats: posició política, context, informació rebuda i expectatives condicionen la manera d'explicar el conflicte. Això ajuda a entendre per què, sovint, la historiografia ha tendit a relativitzar certes afirmacions, qualificant-les de parcials o propagandístiques —fins i tot en el cas de Sanuto—, atès que poden reflectir projeccions polítiques. N'és exemple quan Sanuto afirma que, tant a Vicenza com a Verona, “*il popolo è tutto marchesco*” (Sanuto 1882, 442), o quan sosté que “*tutto il popolo e anche d'i cittadini è marcheschi, excepto zerca 30 cittadini di principali, li quali fanno ogni cosa contro la signoria*” (Sanuto 1883, 476). Aquestes formulacions difícilment poden prendre's com a retrat exhaustiu de la realitat social de 1509, però sí com a indicador del llenguatge polític i de la mirada veneciana sobre la Terraferma.

Quant al segon factor, el mite de Venècia afavorí una imatge amplificada de la fidelitat de la població, presentant els súbdits com a orgullosos del seu govern, pacífics i respectuosos fins al punt de no protagonitzar actes subversius contra la *Signoria*. Aquesta imatge, clarament construïda, incidí també sobre una historiografia que, en voler “trencar” el mite, sovint disposà de motius per relativitzar la lleialtat *marchesca* fins a reduir-ne la rellevància i veure-ho com un mite construït *a posteriori*. En aquest sentit, les observacions de Maquiavel, lluny de contribuir a incrementar el seu estudi, foren interpretades com a visionàries però també com a condicionades: per la lectura de Zorzi sobre el mite de Roma (Zorzi, XIII) i per l'interès del florentí a defensar milícies locals (Knapton 2011, 20).

Entesos aquests condicionants coma causes que han mogut als protagonistes a un plànol secundari, convé examinar com la literatura científica ha llegit la dicotomia descrita per Maquiavel. En termes generals, i fins no fa molt, la historiografia ha repetit la idea d'una noblesa continental poc inclinada a donar suport a Venècia, atès que això podia entendre's com a traïció envers l'emperador —amb aspiracions sobre el territori, ja visibles al tractat de Blois (Pellegrino, 107–113). Alhora, una part de l'aristocràcia urbana oscil·lava entre romandre sota l'ombra de Sant Marc o integrar-se en el Sacre Imperi com a ciutats amb l'oportunitat de poder gaudir dels privilegis i les concessions imperials (Bonardi, 20) -en certa manera un canvi idealizat- d'aquella amalgama territorial imperial plena de contradiccions (Martínez García; Stollberg-Rilinger). Priuli ho resumeix en un passatge significatiu: “*soto lo Imperio speravano aver molte exentioni et iniunctione, privilegi, comodi et piaceri come etiam godonno, fruiscono et hanno le terre franche dela Germania*” (Bonardi, 20; Priuli, 14-15).

A partir d'aquest marc, diversos autors han mantingut la lectura d'una dicotomia: noblesa propra a l'Imperi versus un poble favorable al domini venecià (Pellegrino, 119; Savio 2017, 54; Nicoletti, 32). Tanmateix, aquesta oposició tendeix a convertir grups socials en blocs compactes, i corre el risc de naturalitzar adhesions com si fossen essències ideològiques immutables. En realitat, les lleialtats, sobretot entre elits, foren sovint negociades i canviant. El 1509, punt d'inflexió per a la Sereníssima, Maquiavel va aprofundir sobre la relació entre el domini i la dominant. No obstant això, les seues respostes es van basar especialment en prejudicis construïts per les relacions polítiques (Mazzacane, 605-606). De esta manera, la divisió social quedava clara per a la historiografia dels següents segles; els *gentiluomini* de les ciutats no eren *marcheschi*, mentre que els *popolari* i la *infima plebe* eren tots filovenecians (Machiavelli 1961, 293-294).

Per al diplomàtic florentí, aquests *partigiani veneziani* estaven formats principalment per camperols i vilatans *molto fieri*, així com també pels sectors urbans “marginals”,

pobres i exclosos de la vida política i institucional. En aquest sentit, Maquiavel suggeria que eren precisament les classes subalternes —tant rurals com urbanes— les que sostenien el suport a la República mitjançant una adhesió intensa, gairebé visceral, que esdevenia alhora la font d'un odi profund envers els enemics de Venècia. Sovint descrits com a individus rudes, colèrics i temperamentals —en part per l'associació tradicional amb la vilania camperola—, aquests grups apareixen en els seus escrits com a actors moguts per una lògica simple però contundent: la defensa obstinada de la Sereníssima. Ara bé, aquesta caracterització, tot i la seua força descriptiva, no està exempta de problemes analítics. En primer lloc, perquè tendeix a homogeneïtzar sota l'etiqueta d'ínfima plebe una amalgama social molt més diversa, que incloïa no sols camperols, sinó també artesans, treballadors urbans i altres sectors populars amb interessos i expectatives diferenciades. En segon lloc, perquè projecta sobre aquests grups una mena d'essència política —fidelitat espontània, gairebé natural— que ha condicionat profundament la lectura historiogràfica posterior.

Algunes fonts permeten matisar aquesta visió. Quan Maquiavel fa referència a la ínfima plebe, el terme pot incloure de manera genèrica aquells habitants exclosos del privilegi de la vida ciutadana i del govern urbà, com ara els grups artesans, que apareixen amb una presència notable en la documentació. Un exemple especialment il·lustratiu es troba a Treviso, con una font notarial de Giovanni Spilimbergo descriu com quatre artesans —Vicenzo Vicentino *quondam* Nicolò de Marostica, Paolo Fustolin *quondam* Zampietro, Giovanni Battista *quondam* Bernardino di Padova i Nicolò *quondam* Giacomo di Conegliano— intentaren fer valdre el seu protagonisme en l'alçament del 10 de juny de 1509. L'objectiu era obtenir algun tipus de compensació per part del govern venecià, seguint l'exemple de Marco *Pellizajo* da Crema, que, per la seua participació destacada en la sublevació *marchesca*,⁸ rebé de la *Signoria* una pensió mensual de deu ducats (Nicoletti, 30–32). Aquest episodi suggereix que, més enllà de l'adhesió ideològica, existien també expectatives materials i estratègies de negociació amb el poder. Una part de la historiografia, especialment aquella centrada en les elits, ha subratllat les dificultats i “penúries” que patia l'aristocràcia continental sota el domini venecià (Knapton 1998), utilitzant aquest argument per explicar tant la volatilitat política de la noblesa com la fidelitat de les classes subalternes. Tanmateix, aquesta lectura resulta parcial. Si bé la República va imposar limitacions clares a les elits continentals, també promogué processos que beneficiaren determinades aristocràcies urbanes, com ara formes de clausura social i política —no tan estrictes com a Venècia, però sí replicades en diverses ciutats de la Terraferma— que consolidaren privilegis nobiliaris i dificultaren l'accés dels *popolari* al poder. Aquestes dinàmiques internes contribueixen a explicar per què alguns sectors subalterns pogueren percebre el domini venecià com un mal menor, o fins i tot com un factor de contenció davant l'arbitrarietat senyorial.

⁸ Sobre l'autèntic protagonista i eroi popular de la sublevació del 10 de juny a Treviso, la font de Sanuto dona la autoria a Marco *Pellizajo* da Crema (Pellizaro o Pelizier), tanmateix, De Bortoli (2024) ha mostrat que, emparant-se en la crònica de Zuccato, un home anomenat Antonio dal Tempio (dit popularment dal Legname) i el seu fill Giovanni van liderar el pronunciament. Informació en part comentada amb anterioritat per Brunetti (56-82) i que, segons Varanini (2011, 135-136), es tractava d'un burgués benestant que controlava una bona part del comerç del seu sector de la ciutat. No obstant això, De Bortoli comenta que es tractaria d'un *Falegname* (fuster), caldrà veure si ambdues opinions poden ser compatibles, tot i que a la crònica de Zuccato trobem que es fa referència al susdit com “*huomo di basso lignagio et povero*”; B. Zuccato. *Cronaca Trivisana [Cronica della Città di Treviso descritta da Bortolomeo Zuccato Cancelliere del Comune di detta città in Libri XVI fedelmente copiati da Pietro Monigo]*. Biblioteca comunale di Treviso. MS Classe III, 645, c. 1r.

La dicotomia heretada de Maquiavel —una noblesa inclinada cap a l'Imperi i un *popolo* homogèniament filovenecià— ha estat àmpliament reproduïda per la historiografia posterior. Malauradament, aquesta oposició binària tendeix a simplificar excessivament la realitat social, dividint la societat en dos blocs compactes portadors d'unes essències polítiques i identitàries fixes. En fer-ho, s'inscriu en una lògica interpretativa que converteix les lleialtats en atributs gairebé naturals, invisibilitzant-ne el caràcter contingent, negociat i sovint canviant.

Els estudis sobre el Friül ofereixen un bon contrapunt a aquesta lectura. Tal com han mostrat E. Muir (1993) i F. Bianco (1995), la societat friülana es trobava profundament fragmentada per faccions articulades al voltant de xarxes clientelars que travessaven els diferents estaments socials. La divisió entre els Zambarlani, fidels a la República i liderats per la casa Savorgnan, i els Strumieri, associats als Della Torre i acusats de col·laboració amb els invasors, mostra que les alineacions polítiques no seguien necessàriament una lògica estrictament estamental. De fet, diverses cases nobiliàries i ciutadanes donaren suport al bàndol filovenecià, trencant l'equació simplista entre noblesa i Imperi. Fenòmens semblants es poden observar a Verona, Vicenza o Pàdua, on la documentació revela un mosaic de lleialtats molt més complex del que suggereix el model dicotòmic.⁹

Tot i aquestes matisacions, hi ha episodis que evidencien l'existència d'una adhesió filoveneciana particularment intensa en determinats sectors subalterns. Un dels testimonis més impactants en aquest sentit és el relat de Maquiavel sobre un *marchesco* veronès arrestat sota la custòdia del bisbe imperial, que preferí morir abans que renegar de la seua lleialtat a Venècia:

E tutto di occorre che uno di loro preso si lascia ammazzare per non negare el nome viniziano. E pure iersera ne fu uno innanzi ad questo Vescovo, che disse che era marchesco, e Marchesco voleva morire, e non voleva vivere altrimenti; in modo che el Vescovo lo fece appiccare; né promessa di camparlo, né d'altro bene lo possé trarre di questa opinione (Machiavelli 1961. 1194).¹⁰

Aquest passatge resulta especialment rellevant no només pel contingut, sinó també per l'origen de l'autor.¹¹ Maquiavel, aliè als interessos venecians i sovint crític amb el govern de la República, ofereix ací un testimoni que difícilment pot reduir-se a propaganda veneciana. Sense caure en extrapolacions generalitzadores, l'episodi permet observar formes d'identificació política que transcendien el càlcul immediat i que podien arribar fins al sacrifici personal. Tot i que el diplomàtic florentí va destacar certes virtuts de la República veneciana (Silvano 2017), també va criticar les males costums que, en referència a l'exèrcit, havien adoptat dels seus veïns transalpins, perdent així un dels factors determinants del seu èxit passat. Tot i les seves reticències, el diplomàtic va lloar un aspecte peculiar de la societat véneta quan, després de ser testimoni de les constants

⁹ Altres cases nobiliàries i ciutadanes que participaren del costat del Savorgnan foren, per citar alguns casos, Alessandro Filitino, Lancillotto, Antonio Lodron, Giovanni y Nicolò Monticolo, Acanio Sbroiavacca o Odorico Scraiber, entre d'altres. Pel que fa a altres ciutats, Varanini mostra pel cas de Verona (1992) un llistat de fugitius, per Vicenza tenim el treball de Savio (2017) sobre la família filoveneciana dels Godi i a Pàdua Gloria (66-67) i Bonardi ens aporten un llistat tants dels paduans rebels imperials com de les cases que van donar suport a Venècia com els Da Soncin, Zacchi, Campolongo, Conti d'Abano, Zeni, Zabarella i altres tants.

¹⁰ El bisbe, a qui Maquiavel fa referència, és Giorgio di Neydeck, bisbe de Trento i lloctinent de l'emperador en Verona (Ventura, 121).

¹¹ S'ha de tindre en conter que en un inici Florència va estar involucrada en el conflicte per les seues pretensions sobre Pisa, tanmateix, no va tindre ni la incidència ni el protagonisme de les altres forces aliades (Pellegrino, 113)

mostres de lleialtat de la població envers la seva República va sentenciar “*considerato tutto, è impossibile che questi Re tenghino questi paesi con questi paesani vivi*” (Machiavelli 1961, 1194). Tanmateix, Knapton (2011, 20) va puntualitzar que atesa l’obsessió que va arribar a tenir el diplomàtic amb la creació de milícies locals allunyades dels exèrcits mercenaris, la seva opinió podria estar contaminada per impressions que reforçaven les seues idees.

El mateix Maquiavel interpretà aquesta fidelitat com un fenomen essencialment circumstancial, lligat als abusos dels exèrcits estrangers. Els saquejos, les càrregues militars i la presència continuada de tropes imperials generaren una situació de penúria que alimentà, segons el florentí, un odi profund envers l’ocupant i un desig de venjança: “*desiderio di morire e vendicarsi; che sono diventati più ostinati e arrabbiati contro a’ nemici de’ Viniziani*” (Machiavelli 1961, 1194). Aquesta explicació, que ha estat àmpliament reproduïda per la historiografia, té una base empírica sòlida, però resulta insuficient si s’adopta com a únic factor explicatiu.

En efecte, la conflictivitat no desaparegué en els territoris que romangueren sota control venecià. El cas de Treviso (Nicoletti, 38-41) és paradigmàtic: l’any 1511, la presència de prop de dos mil soldats entre la ciutat i els seus voltants complicà greument la convivència, especialment quan els retards en el pagament de les soldades desembocaren en pràctiques de violència i apropiació “informal” de recursos (Gasparini, 115). El govern venecià i el *provveditore* Gradenigo hagueren d’intervenir per evitar que el malestar de la població augmentara (Sanuto 1886, 376-396). Aquest exemple mostra que la fidelitat *marchesca* no pot explicar-se únicament com una reacció mecànica a l’abús de l’enemic, sinó que s’inscriu en un marc més ampli de relacions polítiques, expectatives de protecció i formes d’identificació col·lectiva.

En síntesi, la lectura maquiavèlica del fenomen —tot i la seua importància fundacional— ha condicionat durant segles la manera d’entendre els *marcheschi*, tendint a reduir-los a una massa rural fidel per naturalesa o per circumstància. Superar aquesta herència interpretativa no implica negar el valor dels seus testimonis, sinó integrar-los en una anàlisi més complexa que tinga en compte la diversitat social, la dimensió simbòlica de la lleialtat i el paper actiu d’aquests grups en la configuració del conflicte.

Característiques i identificació

L’anàlisi de les fonts coetànies permet observar que els *marcheschi* no constitueixen un col·lectiu difús ni una categoria merament retòrica, sinó un grup sociopolític recognoscible, tant pels seus membres com pels actors que s’hi oposaren. Lluny de definir-se per una estructura formal o una organització estable amb lleis i normes pròpies, la seua coherència es construí mitjançant un conjunt de pràctiques compartides, llenguatges polítics comuns i mecanismes simbòlics d’identificació que, en context de guerra, adquiriren una força particular.

Aquests elements no actuaren de manera aïllada, sinó que s’articularen conjuntament en processos d’adhesió col·lectiva i de delimitació de l’alteritat. Les cròniques i diaris del període mostren com la identificació *marchesca* es manifestà tant en l’acció —a través de protestes, alçaments i episodis de violència col·lectiva— com en l’ús reiterat de símbols, proclames i denominacions compartides, que permetien reconèixer aliats i adversaris en un escenari de forta inestabilitat política i militar. Des d’aquesta perspectiva, és possible identificar una sèrie de trets recurrents que caracteritzaren els *marcheschi* al llarg de la Terraferma veneciana.

En primer lloc, cal desenvolupar com la figura de Sant Marc va exercir un paper central com a nucli simbòlic de la identificació *marchesca*. La basílica marciana, centre ritual del govern i santuari estatal, constituïa el cor polític i simbòlic de la República, i l’evangelista personificava l’*Stato veneziano* en la seua dimensió cívica i religiosa fins

convertir-se en punts inseparables de la societat veneciana (Muir 1979, 19-21; 1984, 91-103). El desenvolupament del seu culte, especialment a partir de l'edat mitjana, contribuï a configurar valors cívics compartits i a reforçar la percepció d'una comunitat política singular, diferenciada tant de la Santa Seu com de l'Imperi. El fet que l'evangelista no haguera mantingut cap vincle rellevant previ amb Roma va despertar un interès particular en el govern venecià, atès que reforçava la percepció d'una separació política i religiosa respecte de la Santa Seu, vinculada a sant Pere, en un context en què la República cercava afirmar també la seva autonomia davant l'Imperi Bizantí i el Sacre Imperi Romanogermànic. La *traslatio* del cos del sant a finals dels anys vint del segle IX simbolitzava la autonomia veneciana dels grans poders hegemònics externs. Els diversos *dux* venecians, ara propietaris del cos, van modelar la relació amb l'evangelista de la mateixa manera que el papat ho va fer amb Sant Pere. No obstant això, fins que els dos mercaderes furtaren el cos de l'evangelista, altre sant de tradició bizantina ostentava el privilegi religiós en la llacuna, Sant Teodor (*Tódaro*). De esta manera, amb l'elevació de Sant Marc es desvinculaven de les “dues Romes.” Tot i el canvi en la jerarquia, el sant d'origen “bizantí” va permaneixen en l'esfera veneciana reforçant, juntament amb Sant Marc, el caràcter mític i únic de la República (Pincus, 101-114). Amb el temps, la figura de l'evangelista es va convertir en el símbol de Venècia, i per extensió de la Sereníssima, i els territoris sota el seu domini experimentaren un procés d'ornamentació de figures i pintures del Sant amb la finalitat de mostrar que estaven subjectes sota el govern de Sant Marc (Muir 1979, 21). En aquest sentit, la iconografia del lleó alat no només representava el poder estatal, sinó que actuava com a marcador visual de pertinença i frontera política.

Durant la guerra de la Lliga de Cambrai, la dimensió simbòlica del Sant adquirí una rellevància particular. Quan les ciutats, previ acord amb la República, van hissar les insígnies imperials, es va dur a terme una destrucció sistemàtica dels lleons alats per part de les potències de la Lliga i dels partidaris filoimperials (Sanuto 1882, 394-395; Da Porto, 62.), com en el seu dia ho faria també Napoleó (Tomasutti 2017). Aquests fets, com per exemple els succeïts a Vicenza el 6 de junio de 1509 (Clough, 101), evidenciaren que el símbol era percebut com un objecte de confrontació política directa per als enemics i com l'element simbolitzant del lligam entre la població i la República. Paral·lelament, la seua proliferació en contextos de resistència *marchesca* (De Larivière 2022, 87-89) indica un procés d'apropiació simbòlica “des de baix”, mitjançant el qual sectors subalterns activaren la figura de Sant Marc com a element legitimador de l'acció col·lectiva. En aquest sentit, el culte a l'evangelista operà també com un recurs polític utilitzable pels *marcheschi* en la pràctica quotidiana de la resistència i la identificació col·lectiva.

En segon lloc, un dels elements més immediats de reconeixement col·lectiu fou l'ús de crits de guerra i proclames polítiques com “Marco! Marco!” o “Viva San Marco!” Lluny de constituir expressions espontànies o folklòriques, aquests lemes funcionaren com a autèntics marcadors d'identificació social i política, capaços de distingir ràpidament els partidaris de la República dels seus adversaris. Les fonts cronístiques ofereixen nombrosos exemples d'aquest ús reiterat, tant per aclamar victòries com per legitimar alçaments o denunciar el domini dels ocupants. A Vicenza (Castellini 1822, 32-33; Savio 2017, 53-66; Sanuto 1882, 374), Pàdua (Bonardi, 10-11; Gloria, XX), Bèrgam (Sanuto 1882) o Treviso (Sanuto 1882, 390-391) -on la població es va sublevar al crit de “Viva San Marco!” sota el comandament de Dal Legname y Marco Pellizajo per mantindre la ciutat sota la República- (De Bortoli 2011, 67-69), aquests crits esdevinguren una forma d'adscripció pública que permetia articular accions col·lectives i reforçar la cohesió del grup. El cas de Verona resulta especialment il·lustratiu: segons les fonts, les tropes de Ferran el Catòlic arribaren a utilitzar el crit *Marco! Marco!* (Sanuto

1882, 127) com a estratègia per identificar habitatges filovenecians, esperant que els *marcheschi* respongueren des de l'interior de les cases amb el mateix crit (Valseriati), fet que evidència fins a quin punt el lema era percebut com un senyal inequívoc d'adscripció política.

Un tercer element clau fou l'ús del nom col·lectiu *marchesco/chi* com a mecanisme d'adscripció social. La denominació permetia tant l'autoreconeixement dels integrants com la seua identificació externa, materialitzant la frontera entre grups políticament antagònics. Des d'una perspectiva teòrica, l'existència d'un nom compartit constitueix un factor fonamental en la construcció de la identitat col·lectiva (Smith, 42-69), en tant que facilita la delimitació simbòlica entre un “nosaltres” i un “ells” (Barth). En aquest cas, el terme *marchesco* remet directament a Sant Marc (De Larivière 2014, 81-108) i, per extensió, a la República, reforçant el vincle entre adhesió política i identificació simbòlica. Més enllà de la discussió sobre una possible relació amb denominacions territorials (com la marca veronesa o trevisana), el fet determinant és l'ús efectiu i reiterat d'un nom comú que dotava de coherència i visibilitat el grup en el context del conflicte.

En quart lloc, les formes d'expressió es canalitzaren principalment mitjançant l'acció col·lectiva i, sovint, a través de la violència. Les fonts mostren una àmplia tipologia d'episodis —protestes, alçaments, assalts i represàlies— protagonitzats per aquests grups en diferents punts de la Terraferma. Es tracta, en molts casos, d'accions espontànies, mancats d'una planificació centralitzada, però caracteritzades per una notable coherència d'objectius. Els episodis registrats a l'entorn de Vicenza, especialment a les zones de San Pietro i San Michele, on els *marcheschi* tingueren un paper rellevant en la recuperació temporal de la ciutat per part de la República el novembre de 1509, constitueixen un exemple paradigmàtic d'aquesta capacitat d'intervenció col·lectiva (Savio 2017, 54-57). Tot i això, encara queda un llarg camí fins poder recopilar i enumerar tots els moviments i accions protagonitzades per aquests grups.

Finalment, els *marcheschi* compartiren una sèrie d'interessos que contribuïren decisivament a la seua cohesió com a grup. Entre aquests, destaca la defensa de la República de Venècia, percebuda com a garant d'un ordre polític capaç de contenir tant els abusos dels exèrcits ocupants com les aspiracions senyorials locals. Aquest posicionament anà sovint acompanyat d'un discurs de caràcter antisenyorial,¹² especialment dirigit contra aquells nobles considerats traïdors o col·laboradors de les potències estrangeres -com mostren els pasatges de Sanuto- (Sanuto 1882, vol. VIII). La identificació amb la Sereníssima no implicà una adhesió acrítica, sinó una lectura pragmàtica dels interessos propis, en què la República apareixia com l'actor més capaç d'oferir protecció i estabilitat en un context de violència generalitzada on l'alteritat definida també per marcadors de costum, llengua i lleis (Da Porto, 89) reforçà els discursos i les posicions.

A aquesta dimensió política s'hi afegeix l'ús de recursos propis de la cultura popular, com cançons, lemes i fulls volanders, que facilitaven la circulació del missatge filovenecià entre amplis sectors de la població. És el cas d'un fullet mostrat per Sanuto a la ciutat de Verona, redactat en la seva varietat dialectal i difós arran dels abusos de les tropes imperials que és especialment revelador. En ell, la invocació de Sant Marc com a agent de justícia i venjança simbolitza la confiança, o necessitat, en la intervenció de l'Estat venecià per castigar els col·laboracionistes i restaurar l'ordre. Aquest tipus de materials també permet observar com el llenguatge polític *marchesco* transcendí els

¹² Per a un exemple de protesta contra un noble pel seu “mal govern”, tot i que fora de la qüestió *marchesca*, mireu l'obra: De Larivière 2022.

cercles estrictament militars o institucionals i s'arrelà en formes d'expressió popular, reforçant la cohesió del grup i la seua capacitat de mobilització.

Un piva, un Pelegrin,
 Un crivello, un Spolverín,
 Un monaro, un Verità,
 Un Zevolla e conte Maregolà,
 El vegnirà San Marco, che tutti cinque apicherà (Sanuto 1882, 547).

En conjunt, aquests elements permeten afirmar que els *marcheschi* constituïren un actor sociopolític amb mecanismes d'identificació clars i operatius, capaços d'articular adhesions col·lectives i d'intervenir activament en el desenvolupament del conflicte. Lluny de ser un fenomen aïllat o merament reactiu, la seua presència i actuació obliguen a reconsiderar el paper de les classes subalternes en la guerra de la Lliga de Cambrai i a integrar-les plenament en l'anàlisi de les dinàmiques polítiques i socials de la Terraferma veneciana.

La seva importància segueix sent un element per explotar i seria de gran interès i importància pel seu estudi poder comprovar si aquests grups van formar part de la estratègia veneciana en algun moment de la guerra. Nicoletti (32-38) ens dona informació respecte a aquest punt. La República, coneixedora de la "fidelitat" d'aquests grups va optar per abandonar certs centres, especialment si hi havia un gran sentiment filovenecià en aquestes poblacions, quan els arribava la notícia d'un possible atac o d'un exèrcit que rondava al voltant; motiu que també explicaria el recurrent traspàs d'alguns centres entre imperials i republicans com Castelfranco, Cittadella o Asolo. D'aquesta manera, comptar amb forts nuclis de suport social als punts que l'enemic controlava significava, alhora, disposar d'aliats imprevisos i impetuosos al si de les conquestes imperials, ja que eren ells els qui causaven problemes a nivell intern en forma de pronunciaments, alçaments i protestes.

Les visions historiogràfiques de la *fedeltà marchesca*.

L'estudi dels *marcheschi* ha avançat tradicionalment de manera indirecta, vinculat a les grans investigacions sobre la guerra de la Lliga de Cambrai, la desfeta de Agnadello i, més àmpliament, les guerres d'Itàlia. Aquesta dependència del marc general del conflicte ha condicionat el tractament del fenomen, que rarament ha estat abordat com un objecte d'estudi autònom, i ha afavorit lectures que el subordinaven a explicacions de caràcter institucional, diplomàtic o elitista.

Un dels balanços historiogràfics més sòlids sobre la Terraferma veneciana després de Agnadello és el realitzat per G. M. Varanini (2011) "*La Terraferma di fronte alla sconfitta di Agnadello (1509)*",¹³ qui ofereix una síntesi rigorosa de les principals línies interpretatives desenvolupades des de finals del segle XIX fins arribar a l'actualitat. En el seu treball, Varanini recorre des de les primeres obres de caire nacionalista —tant italianes com venecianes— de finals del segle XIX i començaments del XX, destacant-ne el valor arxivístic (Zanetti; Bonardi; Santalena), fins a la renovació metodològica dels anys seixanta i les recerques monogràfiques posteriors, més sensibles a les diferències territorials. Fa un recorregut arran la divisió entre la Lombardia vèneta (Brescia, Bèrgam, Crema, etc), la zona circumdant de la llacuna (Pàdua, Treviso, Friül) i les zones de Verona i Vicenza on posa de manifest la volatilitat política de les elits urbanes continentals en el context immediat post-Agnadello i la tendència a interpretar els posicionaments polítics segons el grau de subordinació o negociació amb el poder dominant; visió predominant a l'actualitat.

¹³ Article sintetitzat un any més tard i publicat a Varanini (2012, 99-116).

No obstant això, malgrat ser un dels pocs estudiosos que ha tractat la qüestió dels *marcheschi*, l'autor veronés tampoc els ha fixat en el centre de la seva recerca com a subjecte històric.

En aquest marc, l'obra d'Angelo Ventura representa un punt d'inflexió. En el capítol “*Agitazioni e sommosse nella crisi dello stato veneziano*”, inclòs a “*Nobiltà e popolo*”,¹⁴ Ventura (121-188) analitzà les fractures socials que emergiren durant la guerra i interpretà el conflicte gairebé com un enfrontament de classes, resultat del progressiu distanciament entre la noblesa i els sectors populars (promulgat indirectament per les polítiques venecianes als seus dominis). Tal com ell mateix assenyala en el prefaci de l'edició de 1993, l'esquema interpretatiu sociopolític que articula tot el volum -és a dir, l'existència de formacions socials antagòniques de noblesa i poble a l'àmbit urbà- derivava de l'acusat contrast que les fonts evidencien entre les dues categories, *cittadini* i *popolari*, a la Pordenone de finals del segle XVI (Varanini, 171-101). A partir d'aquesta observació, l'investigador paduà va extrapolar aquest model als diferents contextos locals, encara que amb graus desiguals de profunditat analítica, ja que únicament va desenvolupar investigació arxivística directa per al cas de Pàdua. Tanmateix, aquesta projecció d'un model als altres territoris, sovint sense una base arxivística igualment profunda, ha estat objecte de revisió crítica, atès que corre el risc d'homogeneïtzar realitats socials diverses sota un mateix patró explicatiu.

Al llarg d'aquestes últimes dècades, malgrat la bona aportació de monografies locals¹⁵ algunes interpretacions segueixen marcades per un fort component ideològic mentre que segueixen punts com el faccionalisme, les xarxes clientelars, o l'homogeneïtat de les classes socials.

Altres autors han insistit en la naturalesa contingent i oportunista de moltes adhesions polítiques, especialment entre la noblesa urbana. S. Zamperetti (82-86), per exemple, ha defensat que, en ciutats com Vicenza, els canvis de bàndol responen menys a conviccions ideològiques que a estratègies orientades a “*trarre dagli eventi il maggior utile possibile [...] che ad assumere un'esplicita posizione antiveneziana*” (Zamperetti 2010, 82) dels esdeveniments bèl·lics. Aquesta lectura, tot i aportar elements valuosos per entendre el comportament de les elits, tendeix a relegar novament les classes subalternes a un paper secundari, diluint la seua capacitat d'acció pròpia.

En aquesta línia de revisió s'inscriuen també els treballs més recents d'A. Savio (2017), que, tot assumint la complexitat de les lleialtats polítiques, ha dedicat una atenció més sistemàtica a la població *marchesca* i ha contribuït a superar la dicotomia rígida d'origen maquiavèl·lic. Aquest gir interpretatiu, ja apuntat per Varanini, reflecteix una tendència creixent a considerar els *marcheschi* no com una massa homogènia ni com un reflex passiu de les polítiques estatals, sinó com un conjunt d'actors inserits en dinàmiques locals específiques, capaços de negociar, resistir i intervenir en el desenvolupament del conflicte. Aquesta visió comença a deixar de banda la mentalitat de grups tancats proposada per Maquiavel i matisada per Ventura i altres autors com Gullino (2010, 177-183).¹⁶

¹⁴ Obra revisada tres dècades més tard per M. Knapton (1998). L'historiador anglès va aportar una lectura renovada i matisada de l'obra de Ventura per comprendre les tesis de l'historiador paduà, reflexionant sobre l'impacte del seu llibre a la historiografia, el context en què va ser escrit i les dificultats en què es trobava.

¹⁵ Mireu: Pasero. Per la diplomàcia entre l'Imperi i la República mireu: Lutter, 235-253.

¹⁶ L'opinió de Seneca (124) és un gran reflex de la visió historiogràfica sobre el conflicte. La derrota de Agnadello va estar associada al desordre intern, causat per la sedició de la noblesa continental, incapaç de resignar-se a la pèrdua dels seus privilegis de govern i, en part, fomentada pels diversos emissaris dels aliats.

Una aportació rellevant en aquest sentit és l'obra col·lectiva dirigida per Gasparini i Knapton sobre el territori de Treviso, “*La battaglia di Agnadello e il Trevigiano*.” Dins d'aquest volum, De Bortoli (2011, 65–76) ha plantejat una lectura crítica de la *fede marchesca*, interpretant-la com un discurs construït en bona part a partir d'una coincidència d'interessos entre la *Signoria* i els grups rurals. Segons aquesta perspectiva, la fidelitat camperola no respondria tant a una adhesió política profunda com a una conjuntura favorable en què la República apareixia com l'opció més beneficiosa per a la defensa dels interessos locals. Tanmateix, si bé la conjunció d'interessos entre el govern venecià i sectors subalterns resulta innegable, reduir la fidelitat *marchesca* a un simple producte circumstancial o a un mite funcional al discurs estatal comporta el risc de minimitzar la capacitat d'identificació col·lectiva i d'acció política d'aquests grups. Reconèixer l'existència d'interessos compartits no invalida, sinó que complementa, la possibilitat que aquests actors desenvolupassen llenguatges simbòlics, pràctiques comunes i formes de lleialtat que anaren més enllà del càlcul immediat. Alhora, és imprescindible evitar qualsevol lectura anacrònica: els *marcheschi* no poden ser interpretats en clau nacionalista moderna, però tampoc poden ser desposseïts de tota dimensió política pròpia.

En conjunt, la historiografia ha oscil·lat entre dues tendències principals: d'una banda, la que tendeix a relativitzar o diluir el fenomen dins de marcs interpretatius centrats en les elits i les institucions; de l'altra, una línia emergent que aposta per integrar-lo com a part activa de les dinàmiques socials i polítiques de la guerra. Aquest treball s'inscriu en aquesta segona via, proposant una lectura que, sense idealitzar ni essencialitzar la fidelitat dels *marcheschi*, reconeix la seua importància com a actors subalterns en un context de crisi extrema.

Així, l'estudi de la *fedeltà marchesca* esdevé una eina per analitzar els límits de l'Estat venecià, les formes de negociació entre poder i societat i els mecanismes d'identificació col·lectiva en l'Europa premoderna. Lluny de ser un element marginal, el fenomen obliga a repensar la guerra de la Lliga de Cambrai des d'una perspectiva que integri plenament els actors subalterns i que matisi les narratives tradicionals sobre cohesió, lleialtat i dominació política a la Terraferma veneciana.

En aquest sentit, la qüestió *marchesca* posa en evidència els límits d'algunes categories interpretatives clàssiques utilitzades per explicar la crisi veneciana de començaments del segle XVI. Tant les lectures centrades en la volatilitat oportunista de les elits com aquelles que redueixen la fidelitat popular a una coincidència circumstancial d'interessos tendeixen a infraestimar la capacitat dels grups subalterns per generar formes pròpies d'identificació política en contextos de guerra. L'anàlisi dels *marcheschi* suggereix, en canvi, que aquestes dinàmiques s'articularen mitjançant una combinació de pràctiques col·lectives, llenguatges simbòlics compartits i experiències de violència i ocupació que dotaren de coherència —encara que no d'homogeneïtat— la seua adhesió a la República.

Conclusions

Aquest treball proposa una relectura del fenomen dels *marcheschi* de la Terraferma veneciana durant la guerra de la Lliga de Cambrai (1509–1517), amb l'objectiu de situar-los en el centre de l'anàlisi històrica. La denominada “qüestió *marchesca*” revela l'existència de dinàmiques socials, polítiques i simbòliques complexes que obliguen a repensar les formes d'adhesió, conflicte i pertinença en l'Estat venecià de començaments del segle XVI. Davant d'una tradició historiogràfica que ha tractat aquest fenomen de manera tangencial o instrumental, l'estudi demostra que els *marcheschi* constitueixen un actor sociopolític identificable, dotat de formes pròpies d'acció col·lectiva, llenguatges polítics compartits i mecanismes recognoscibles de cohesió interna.

L'anàlisi crítica de les fonts cronístiques i diarístiques permet constatar que els *marcheschi* no foren una creació ex post ni una mera invenció propagandística de la República tot i que la seua representació estigué mediada per llenguatges polítics condicionats pel mite de Venècia. La seua presència reiterada de diversos territoris, la seua capacitat de mobilització i la persistència de formes recognoscibles d'identificació - lemes, símbols, denominació col·lectiva i pràctiques de violència- apuntes a l'existència d'un grup sociopolític real, articulat entorn d'interessos compartits i d'una percepció comuna d'alteritat davant l'invasor, que comptà, en determinats contextos, amb el suport contingent d'elits locals.

Sense incórrer en anacronismes identitaris, l'estudi mostra que aquesta fidelitat s'estructurà mitjançant mecanismes d'identificació política i simbòlica, en els quals la figura de Sant Marc exercí un paper central. En tant que personificació de l'ordre republicà, el sant funcionà com a dispositiu d'agregació política, garant de protecció i marcador de frontera davant poders senyorials percebuts com a opressius, articulant lleialtats i dotant de coherència simbòlica l'acció col·lectiva.

Així mateix, l'article qüestiona les interpretacions dictòmiques heretades tant de la tradició maquiavèlica com d'una part de la historiografia del segle XX, que tendiren a oposar de manera rígida una noblesa filoimperial a un popolo homogèniament filovenecià. L'anàlisi comparada de diferents contextos territorials demostra que les lleialtats foren canviants, negociades i travessades per xarxes clientelars, conflictes locals i expectatives divergents. No obstant això, en el cas dels *marcheschi*, les classes subalternes —rurals i urbanes— mostraren una major coherència discursiva i pràctica en la seua adhesió a la República, esdevenint un factor actiu de resistència i desestabilització del domini enemic.

En termes historiogràfics, l'estudi posa de relleu els límits d'una lectura excessivament institucional i diplomàtica del conflicte i subratlla la necessitat d'incorporar els actors subalterns a l'anàlisi de la crisi de l'Estat venecià. La "qüestió *marchesca*" es configura així com un observatori privilegiat per examinar processos d'identificació col·lectiva, construcció de l'alteritat i mobilització política en contextos de guerra i ocupació, sense recórrer a categories nacionals modernes ni reduir aquestes dinàmiques a una mera lògica de supervivència.

En conclusió, lluny de constituir un fenomen marginal, els *marcheschi* representen una peça clau per comprendre les tensions internes de la Sereníssima durant la guerra de la Lliga de Cambrai. Aquest treball no pretén clausurar el debat, sinó obrir noves línies de recerca, especialment pel que fa a les diferències internes del fenomen *marchesco*, la seua evolució al llarg del conflicte i la seua comparació amb altres moviments de fidelitat o resistència a l'Europa premoderna. El seu estudi no sols matisa la imatge de la fidelitat política a la Terraferma, sinó que obliga a repensar, des de baix, els vincles entre guerra, poder i identitat en les societats del Renaixement.

Obres citades

- Barros, Carlos. “Lo que sabemos de los irmandiños.” *Clío & Crimen. Revista del Centro de Historia del Crimen de Durango* 3 (2006): 36-48.
- Barth, Frederick. *Los grupos étnicos y sus fronteras*. México D.F.: Fondo de cultura económica, 1976 [1a ed. 1969].
- Berengo, Marino. “Il problema politico-sociale di Venezia e della sua Terraferma.” En *La civiltà veneziana nel Settecento*. Firenze: Sansoni, 1960.
- Bianco, Furio. *1511: la “crudel zobia grassa”: rivolte contadine e faide nobiliari in Friuli tra ‘400 e ‘500*. Pordenone: Centro studi storici Menocchio, 1995.
- Bonali Fiquet, Françoise. “La bataille d’Agnadel dans la poésie populaire italienne du début du XVI siècle.” En Jean Balsamo ed. *Passer les monts. Français en Italie-Italie en France (1494-1525)*. Paris-Fiesole: Cadmo-Honoré Champion Éditeur, 1998. 227-244.
- Bonardi, Antonio. *I padovani ribelli alla Repubblica di Venezia (a. 1509-1530). Studio storico con appendici di documenti inediti*. Venezia: Deputazione veneta di storia patria, 1902.
- Bonifaccio, Giovanni. *Istoria di Trivigi*. En Lucio De Bortoli ed. *La Lega di Cambrai nella marca Trevigiana*. Montebelluna: Zanetti, 2024.
- Brunetti, Mario. “Treviso fedele a Venezia nei giorni di Cambrai: documenti inediti su Antonio dal Legname.” *Archivio veneto* 68 (1938): 56-82
- Clough, Cecil. “Love and War in the Veneto: Luigi da Porto and the True Story of Giulietta e Romeo.” En David Chambers, Cecil Clough & Michael Mallet eds. *War, Culture and Society in Renaissance Venice. Essays in honour of John Hale*. London-Ohio: The Hambledon Press, 1993, 99-128.
- Cozzi, Gaetano. *Stato, società e giustizia nella Repubblica Veneta (sec. XV-XVIII)*. Roma: Jouvence, 1980.
- . *Repubblica di Venezia e Stati italiani. Politica e giustizia dal secolo XVI al secolo XVIII*. Torino: Einaudi, 1982.
- . *La società veneta e il suo diritto. Saggi su questioni matrimoniali, giustizia penale, politica del diritto, sopravvivenza del diritto veneto nell’Ottocento*. Venezia: Fondazione Giorgio Cini, 2000.
- Da Porto, Luigi. *Lettere storiche di Luigi da Porto, vicentino dall’anno 1509 al 1528*. Bartolomeo Bressan ed. Firenze: Le Monnier, 1857.
- De Bortoli, Lucio. “Cronache e storie di fedeltà: pagine e immagini del dopo Agnadello nel Trevigiano.” En Daniele Gasparini & Michael Knapton eds. *La battaglia di Agnadello e il Trevigiano*. Verona: Cierre edizioni-Antico Brolo, 2011. 65-76.
- De Larivière, Claude Judde. “De l’impossible discours aux formes de l’action: la fidélité politique à Venise, XVe-XVIe siècle.” *Mélanges de l’École française de Rome. Italie et Méditerranée* 118(2) (2006): 217-225.
- . *La rivolta delle palle di neve. 1511. Murano contro Venezia*. Venezia: Wetlands, 2022 [1a ed. 2014].
- Finlay, Robert. “Politics and History in the Diary of Marino Sanuto.” *Renaissance Quarterly* 33(4) (1980): 585-598.
- Gasparini, Daniele. “Treviso all’epoca di Agnadello: la fuga della città.” En Daniele Gasparini & Michael Knapton eds. *La battaglia di Agnadello e il Trevigiano*. Verona: Cierre edizioni-Antico Brolo, 2011, 113-127.
- Gilmore, Myron. “Myth and reality in Venetian political theory.” John R. Hale ed. *Renaissance Venice*. London: Faber and Faber, 1973, 431-444.
- Gloria, Andrea, *Di Padova dopo la lega stretta di Cambrai dal maggio all’ottobre 1509. Cenni storici con documenti*. Padova: Prosperini, 1863.

- Gullino, Giuseppe ed. *L'Europa e la Serenissima: la svolta del 1509. Nel V centenario della battaglia di Agnadello*. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2011.
- . *Storia della Repubblica veneta*. Brescia: Scholé, 2020 [1a ed. 2010].
- Hilton, Rodney. *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*. London: Maurice Temple Smith Ltd, 1973.
- Hale, John. *Renaissance Venice*. London: Faber and Faber, 1974 [1a ed. 1973].
- Knapton, Michael. "Nobiltà e popolo e un trentennio di storiografia veneta." *Nuova Rivista Storica* LXXXII.1 (1998): 167-192.
- . "Agnadello e il Trevigiano." En Daniele Gasparini & Michael Knapton eds. *La battaglia di Agnadello e il Trevigiano*. Verona: Cierre edizioni-Antico Brolo, 2011, 11-28.
- . *Una repubblica di uomini. Saggi di storia veneta*. En Andrea Gardi, Gian Maria Varanini & Gian Maria Zannini eds. Udine: Forum, 2017.
- Lenci, Angiolo. *Il leone, l'aquila e la gatta. Venezia e la lega di Cambrai. Guerra e fortificazioni dalla battaglia di Agnadello all'assedio di Padova del 1509*. Padova: Il Poligrafo, 2002.
- Lester Libby, Junior. "Venetian History and Political Thought after 1509." *Studies in the Renaissance* 20 (1973): 7-45.
- Lutter, Christina. "An das Volk von Venedig. Propaganda Maximilians I." Karel Hruza ed. *Venedig, in Propaganda, Kommunikation und Öffentlichkeit (11.-16. Jahrhundert)*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2002. 235-253.
- Machiavelli, Niccolò. "Lettere." Sergio Bertelli & Franco Gaeta eds. Milano: Feltrinelli, 1961, 293-294. Vol. 6.
- . *Legazioni e commissarie*, Sergio Bertelli ed. Milano: Feltrinelli, 1964. 1193-1194. Vol. 3.
- Martínez García, Pedro. *El Sacro Imperio en la Edad Media*. Madrid: La Ergástula, 2022.
- Mazzacane, Aldo. "Dal primo quattrocento al concilio di Trento." En Girolamo Arnaldi & Manlio Pastore Stocchi eds. *Storia della Cultura Veneta*. Vicenza: Neri Pozza, 1981. 577-650. Vol. 3.
- Meschini, Marco. *La battaglia di Agnadello. Ghiaradadda, 14 maggio 1509*. Azzano San Paolo: Bolis, 2009.
- Muir, Edward. "Images of Power: Art and Pageantry in Renaissance Venice." *The American Historical Review* 84(1) (1979): 16- 52.
- . *Il rituale civico a Venezia nel rinascimento*, Roma: Il Veltro Editrice, 1984 [1a ed. 1981].
- . *Mad Blood Stirring: Vendetta and Factions in Friuli during the Renaissance*. Baltimore-London: The John Hopkins University Press, 1993.
- Nicoletti, Gianpiero. "Dopo Agnadello: danni di guerra, tensioni sociali e trasformazioni urbanistiche a Treviso e nella marca Trevigiana." En Michael Knapton & Daniele Gasparini eds. *La battaglia di Agnadello e il Trevigiano*. Verona: Cierre edizioni-Antico Brolo, 2011, 29-64.
- Pasero, Carlo. *Francia, Spagna, Impero a Brescia (1509-1516)*. Brescia: Tipo-Lito Fratelli Geroldi, 1958.
- Pellegrino, Marco. *Le guerre d'Italia*, Bologna: Il Mulino, 2017.
- Pieri, Piero. *Il Rinascimento e la crisi militare italiana*. Torino: Einaudi, 1970 [1a ed. 1952].
- Pincus, Debra. "Venice and the Two Romes: Byzantium and Rome as a Double Heritage in Venetian Cultural Politics." *Artibus et Historiae* 13.26 (1992): 101-114.

- Povolo, Claudio. "Un sistema giuridico repubblicano: Venezia e il suo stato territoriale (secoli XV-XVIII)." In Italo Birocchi, Antonello Mattone. *Il diritto patrio tra diritto comune e codificazione (secoli XVI-XIX)*. Roma: Viella, 2006. 297-354.
- . "Identità frammentate: le appartenenze territoriali nel Veneto del Sette-Ottocento." Angela De Benedictis, Irene Fosi, Luca Mannori eds. *Nazioni d'Italia, Identità politiche e appartenenze regionali fra Sette e Ottocento*. Roma: Viella, 2012. 125-149.
- Priuli, Girolamo. *I diarii (1499-1512)*. Roberto Cessi ed. Bologna: Nicola Zanichelli, 1938-1941. Vol. II.
- Sanuto, Marino. *I diarii*. Nicolò Barozzi ed. Venezia: Marco Visentini, 1882. Vol. VIII
- . *I diarii*. Federico Stefani ed. Venezia: Marco Visentini, 1883. Vol. 9.
- . *I diarii*. Nicolò Barozzi ed. Venezia: Marco Visentini, 1886. Vol. 12.
- Santolena, Antonio. *Veneti et imperiales. Treviso al tempo della Lega di Cambray*. Venezia: F. Ongania, 1896.
- Savio, Andrea. *Nobiltà Palladiana. La famiglia Godi fra vicenza e l'Europa*. Roma: Viella, 2017.
- . "The war of the Fenced Orchards in the Republic of Venice (1520-1524)." Congrès 1525: Peasants revolts in Europe. Molins de Rei: 7 d'Octubre de 2025. (Comunicació encara sense publicar)
- Seneca, Federico. *Venezia e Papa Giulio II*. Padova: Liviana Editrice, 1962.
- Silvano, Giovanni. Fabio, Zampieri. Flavia, Marcacci. Fabrizio, Bigotti. *Profili Rinascimentali, Politica, medicina e scienza fra XV e XVII secolo*. Venezia: Marsilio, 2021.
- Smith, Anthony. *Els orígens ètnics de les nacions*. Catarroja: Afers, 2008 [1a ed. 1986].
- Stollberg-Rilinger, Barbara. *Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation: Vom Ende des Mittelalters bis 1806*. München: C. H. Beck, 2018.
- Tomasutti, Massimo. *Perasto 1797: luogo di storia, luogo di memoria*. Padova: Il poligrafo, 2007.
- Valseriati, Enrico. "Imperiali e Marcheschi: il popolo veronese e un'endiadi tortuosa nell'età delle Guerre d'Italia." Convegno *Rivolta, conflitto, obbedienza. Configurazioni del 'popolo' nella Repubblica di Venezia (1405-1530)*. Padova: 13 novembre 2025. (Comunicació no publicada)
- Varanini, Gian Maria. *Comuni cittadini e stato regionale. Ricerche sulla Terraferma veneta nel Quattrocento*. Verona: Libreria Editrice universitaria, 1992.
- . "La Terraferma di fronte alla sconfitta di Agnadello (1509)." Gullino, Giuseppe ed. *L'Europa e la Serenissima: la svolta del 1509. Nel V centenario della battaglia di Agnadello*. Venezia: Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, 2011. 115-161.
- . "Le élites delle città di Terraferma e la crisi dello stato veneziano nel 1509. Un bilancio." Marcello Bonazza, Silvana Seidel Menchi eds. *Dal Leone all'Aquila. Comunità, territorio e cambi di regime nell'età di Massimiliano I*. Rovereto: Osiride, 2012. 99-116.
- Ventura, Angelo. *Nobiltà e popolo nella società veneta del Quattrocento e Cinquecento*. Milano: Unicopli, 1997 [1a ed. 1964].
- Zamperetti, Sergio. "I 5000 fanti di Leonardo Trissino, Venezia e il suo dominio di Terraferma alla luce di Agnadello." *Ateneo Veneto* 9(1) (2010): 65-101.
- Zanetti, Polibio. *L'assedio di Padova del 1509 in correlazione alla guerra combattuta nel veneto dal maggio all'ottobre*. Venezia: Tipografia dei fratelli Visentini, 1891.
- Zorzi, Ludovico. "Nota." En Ruzante. *Due dialoghi*. Torino: Einaudi, 1979, V-XVII [1a ed. 1968].

Zuccato, Bartolomeo. *Cronaca Trivisana [Cronica della Città di Treviso descritta da Bortolomeo Zuccato Cancelliere del Comune di detta città in Libri XVI fedelmente copiati da Pietro Monigo]*, Biblioteca comunale di Treviso, MS Classe III, 645, c. 1r.